

De verzameling **Kunst in de Straat**

Onderhoudsboekje

Sgraffiti

Inhoud

Inleiding pagina 1

Definitie pagina's 2 en 3

Wat is een sgraffito?

Historische achtergrond

Een techniek met traditionele materialen pagina's 4 en 5

Uitvoeringsfases

Pleister Beschildering

Gereedschap

Bewaringstoestand van sgraffiti pagina's 6 en 7

Tekenen van achteruitgang

Oorzaken van achteruitgang

Ingrijpen pagina's 8 en 9

Handelingen ter conservatie

Een diagnose stellen

Enkele restauratievoorbeelden

Herkoliersstraat - pagina 10

Waversesteenweg - pagina's 11 en 12

de Liedekerkestraat - pagina 13

Jachtlaan - pagina's 14 en 15

Een sgraffito onderhouden

pagina 16

Woordenlijst

Onder leiding van
Marie-Laure ROGGEMANS
directeur bij de Koning Boudewijnstichting

Ontwerp en realisatie
Françoise DESCAMPS
architect bij de Koning Boudewijnstichting

Redactie-assistente
Sabine DE JONGHE, kunsthistorica

Met de medewerking van
Walter SCHUDEL KIK
Sander PETERS restaurateur
Marc HENRICOT restaurateur

Documenten en foto's
Archives d'Architecture Moderne
Brussel - 3 (b en o)
Gilles BLATZ - Brussel - 1, 12 (b en l), 16
Building Treatments
& Application n.v. - Antwerpen
2 - 3, 4 - 5, 6 - 7, 8 - 9, 10 - 11, 12
(b, o en r) - 14 - 15,
Françoise DESCAMPS - Brussel
5 (kader 5, 6), 13 (b - l en r)
Marc HENRICOT - Brussel
5 (kader 1.2.3.4), 6 (1), 13 (kader), 16

Documenten - Tekeningen
Barbara VAN DER WEE, architect
Dieter NUYTEN - architect

Vertaling
GITRACOM

Tekstrevisie
Anita LAMPAERT
Greta PEIRS

Grafisch ontwerp
Mandrágore - Michel BRIES

Fotografie
Ex Machina

Druk
Van Ruys

Dankbetuigingen

Brigitte Libois, architect bij de Koning Boudewijnstichting, die de pilootprojecten voor de restauratie van sgraffiti heeft opgestart, de restaurateurs die hebben meegewerkt aan de verschillende bouwplaatsen in het raam van de campagnes "Sgraffiti" en "Samen voor monumenten zorgen in Brussel", de leden van de werkgroepen rond de conservatie en restauratie van sgraffiti, en de eigenaars van de gebouwen die hebben deelgenomen aan deze campagnes of die ons de uitvoering van het werk hebben vergemakkelijkt: Marc Henricot, Sander Peters, Walter Schudel, Adriaan Buijtenhuis, Christine Bertrand, Sarah Desmedt, Linda Van Dijk, Norberte Loicq, Evelyne Pars, Johan Van den Eede, Marie Hélène Ghisdal, Jeannette Theyskens, Elvira Iozzi, Marianne Decroly, Françoise Boelens, Eric Hennaut, Christian Ost, Catheline Périer D'leteren, Pierre Puttermans, Pierre Van Assche, Barbara Van der Wee, Claude Van de Wattine, Linda Van Santvoort. De Dienst voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de gemeente Koekelberg, alsook Jérôme Bertrand, kunsthistoricus.

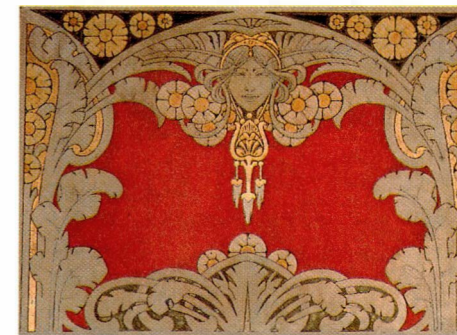
De onderhoudsboekjes

De onderhoudsboekjes zijn een noodzakelijke aanvulling op de publicaties "Kunst in de straat". Ze vestigen onze aandacht op de waarde van de straat als geheel en vormen tegelijk een bijdrage tot het behoud van het zogenaamde 'kleine erfgoed'. Grote beroemde gebouwen en kunstwerken hebben dikwijls als voorbeeld gediend voor de kunstenaars, architecten en vakmensen van het dagelijks leven. Door deze werken op een meer bescheiden niveau te reproduceren en te interpreteren hebben ze niet zelden nieuwe composities gecreëerd. Dat geldt bij uitstek voor de gevels van de huizen, die telkens opnieuw herscheppingen zijn vol stilistische echo's en verwijzingen naar bestaande of ideale modellen. Daardoor is de straat in feite één groot decor. Deze onderhoudsboekjes, die handelen over de 'materie' waaruit het gebouw bestaat, willen in het kort de aard, rijkdom en waardevolheid analyseren van de materialen die in de traditionele woningbouw werden gebruikt. Dat gebeurt met name door de elementen te bestuderen waaruit de gevels zijn samengesteld. Eenvoudig en praktisch opgevat en in een heldere taal geschreven (enkele technische termen worden in een verklarende woordenlijst uitgelegd) richten deze onderhoudsboekjes zich tot een breed publiek: bezoekers die geïnteresseerd zijn in het bouwkundig erfgoed, buurtbewoners die oog hebben voor hun omgeving, eigenaars die zorg dragen voor hun eigendom en vakmensen uit de bouwrijverheid. Al deze groepen zijn medespelers in het stadsleven, dragen verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van de leefomgeving en voor een erfgoed dat zijn zin ontleent aan de gemeenschap. Om die reden is het belangrijk dat we de

materialen en hun uitvoeringstechnieken begrijpen, dat we weten waar hun zwakke punten liggen en de gebouwen herkennen die de moeite waard zijn om te bewaren. In dat opzicht vormt het onderhoud de eerste fase in het behoud van originele en betekenisvolle, ja zelfs onvervangbare kunstuitingen die zo'n charme geven aan de Brusselse gevels, straten en buurten. Met een aantal eenvoudige handelingen en zorgzame aandacht zitten we op de goede weg om samen de vele facetten van het Brusselse patrimonium te bewaren. De gevels vertellen ons van de geschiedenis en het verleden, maar zijn ook aanknopingspunten voor de toekomst. Deze kleine reeks onderhoudsboekjes belicht het thema van de gevel vanuit verschillende invalshoeken. Een inleidend boekje maakt duidelijk dat de gevel geen loutere formele compositie is: de samenstellende elementen vervullen elk een specifieke functie. In overeenstemming daarmee worden de materialen voor de uitvoering gekozen. Hun goede bewaring hangt af van een geregeld onderhoud. Dit is bijgevolg een belangrijk element voor de correcte instandhouding van de vormen en de functies die ze vertalen, ondersteunen of verfraaien. In de stadsgevels zitten tal van materialen verwerkt: baksteen en natuursteen, maar ook hout, metaal, glas en pleister, decors en sgraffiti. Deze materialen en hun verwerkingwijze, die specifiek en onafhankelijk van elkaar zijn, maar even goed elkaar vaak aanvullen, worden samengevoegd tot een grote gevelcompositie. Aan elk materiaal is een apart onderhoudsboekje gewijd. In zijn geheel biedt deze reeks boekjes een interactieve lezing van de elementen die onze architecturale leefomgeving vormen. Tegelijk worden de goede reflexen aangekweekt om ervoor te zorgen dat dit patrimonium voor de komende generaties behouden blijft.

Het boekje "Sgraffiti"

Dit boekje onderscheidt zich van de andere, omdat het niet zozeer een uitvoeringsmateriaal belicht dan wel een versieringstechniek. Door de teerheid en de fijnheid van deze decoratieve vorm geldt als vuistregel zelf zo weinig mogelijk in te grijpen en tijdig een beroep te doen op een gespecialiseerd restaurateur die vertrouwd is met de conservatie van muurschilderingen. Particuliere huiseigenaars en bewoners spelen hier een essentiële rol, want zij moeten in eerste instantie de staat van hun sgraffitodecors in het oog houden. Hun waakzaamheid en geregeld elementair gevelonderhoud vormen de beste garantie voor een degelijke bewaring van dit broze erfgoed. Het behoud van sgraffitodecors hangt eerst en vooral af van de goede instandhouding van hun onmiddellijke omgeving: de gezondheids-toestand van de gevel. Een grondigere behandeling indien nodig is het werk van een specialist.

Voorpagina van de publicatie "Sgraffiti in Brussel" Verzameling "Kunst in de Straat"

Detail van het sgraffito van de overdekte speelplaats Scholengroep Josaphat in Schaarbeek Auteur van het sgraffito: Privat-Livemont

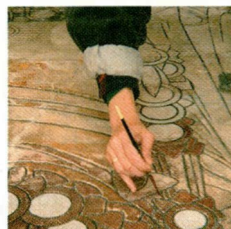
Wat is een sgraffito ?

Het is de uitvoering van een decoratiemotief in een pleisterlaag :

door het in reliëf aflijnen van het motief in de bovenste pleisterlaag door het beschilderen van de oppervlakken

Ingriffen van de lijnen in de verse pleisterlaag
Herkoliersstraat 35, Koekelberg

Beschildering
Jachtlaan 141, Etterbeek

Aflijning van de tekening
Jachtlaan 141, Etterbeek

“Een sgraffito is niets anders dan het graveren van de hoofdlijnen van een tekening in een nog natte stuclaag op basis van kalk, die in een geringe dikte is aangebracht op een onderlaag van zwart cement.

Deze stuclaag, die meestal gelachtig wit is, kan wanneer hij nog vers is gemakkelijk worden beschilderd met diverse kleuren volgens het procédé van de frescoschildering.”

Adolphe Crespin

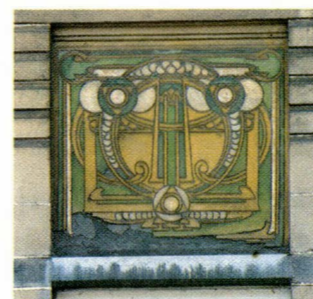
Uittreksel uit het artikel "Le sgraffito", verschenen in L'Emulation, 1895, kol. 172-173.

De techniek van het sgraffito gaat terug tot de klassieke Oudheid. Ze ontstond in het Middellandse-Zeegebied en er bestaan duidelijke overeenkomsten met de pottenbakkerskunst van archaisch Griekenland en de Etrusken. Het is echter pas tijdens de Italiaanse Renaissance, in Rome en Firenze, dat deze met de frescokunst verwante techniek wordt toegepast voor geveldecoraties. Via Venetië verspreidt de sgraffitotechniek zich in Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië en Zwitserland. In deze landen ontwikkelt het sgraf-

fito zich ook tot volkskunst die tot in deze eeuw beoefend wordt. De techniek wordt herontdekt en herzien door de architecten en decorateurs van het einde van de 19de eeuw, allicht omdat ze goed aansluit bij de opvattingen over kunst en het sociale leven van die tijd. In Brussel bevorderen de bloei van de particuliere woningbouw en de stadsuitbreiding in het algemeen diverse architecturale uitdrukkingvormen. Opvallende kenmerken daarvan zijn de voorliefde voor de polychromie en de hernieuwde belangstelling voor de sierkunsten. Langs de straten worden de nieuwe gevels opgesierd met kunstige elementen : traliewerk, balkons, stucdecors, houten lijstwerk, enz. In hun streven om de 'kunst in de straat' te brengen, maken de Brusselse ontwerpers graag gebruik van de sgraffitotechniek omdat die de mogelijkheid biedt voor relatief weinig geld mooie decors te realiseren.

De afmetingen kunnen variëren van de volledige gevelbreedte tot bescheiden versieringen boven deuren of ramen. Maar de sgraffiti zorgen altijd voor levendigheid en laten zich goed combineren met andere materialen en vormen. Met de art nouveau bereikt de sgraffitotechniek haar hoogtepunt. De grootste kunstenaars van die tijd

“Sgraffito” is een oude techniek voor muurdecoratie die haar naam ontleent aan het Italiaanse "graffiare" dat krassen betekent.

Geometrisch motief Sgraffito van Paul Cauchie
Kruisdagenlaan 31, Sint-Lambrechts-Woluwe

Figuratief decor
Kruisdagenlaan 31, Sint-Lambrechts-Woluwe

hebben er ontwerpen voor getekend. Andere zijn het werk van onbekend gebleven ambachtslui, vaak met zeer mooie resultaten.

In tegenstelling tot de decors die bijvoorbeeld in de 16de eeuw in Firenze werden gerealiseerd, bedekken de sgraffiti zelden de hele gevel, ook al hebben sommige een monumentaal karakter. Meestal beperkt de sgraffitotechniek zich tot de decoratie van kleinere panelen : kroonlijsten, bovendrempels, imposten en cartouches van ramen of deuren. Hoewel hoofdzakelijk gebruikt als gevelversiering treffen we in de geest van de tijd ook sgraffiti aan ter decoratie van overdekte speelplaatsen in scholen, trappenhuisen en soms zelfs van andere binnenwanden.

Meer dan door de techniek, die betrekkelijk weinig varieert, of het gebruik van verschillende materialen, onderscheiden de sgraffiti zich van elkaar door de aard van de voorstelling. Er is een groot aantal onderwerpen bekend, die ofwel ontsproten zijn aan de persoonlijke fantasie van de ontwerper ofwel gekozen werden uit speciale modelboeken : vegetale of diermotieven, arabesken, maar soms ook voorstellingen van allegorische, historische of symbolische aard en landelijke tafereelen.

Uitvoeringsfases

Een sgraffito is het resultaat van meerdere bewerkingen, gaande van de tekening van het ontwerp tot de eigenlijke uitvoering van het decor.

Het ontwerp

De compositie wordt binnen de voorziene plaats op de gevel ingetekend. Van elk sgraffito-ontwerp wordt een model gemaakt, meestal op schaal 1/10. Dit model zal nadien op schaal 1/1 worden overgebracht op een ponskarton*.

De bepleistering

De bepleistering wordt gewoonlijk in drie lagen aangebracht.

1. Een egalisatielaag om het (bakstenen) muuroppervlak effen te maken, dikte ± 10 mm.
2. Een onderlaag in donkere kleur met een dikte van 10 à 15 mm.
3. Een bovenlaag in lichte kleur waarin de lijnen van de tekening zullen worden ingekerfd, dikte 1 à 2 mm.

De tekening

De tekening wordt op de bepleistering overgebracht door de figuur op het ponskarton* met kleurpoeder te overwrijven.

De aflijning

De binnen- en buitenomtreklijnen en soms ook het reliëf van de motieven worden gekerfd in de bovenste pleisterlaag vooraleer die hard is geworden. De donkere onderlaag komt hierdoor tevoorschijn en vormt in de lichte bovenlaag een contrasterend spoor.

De beschildering

De afgelijnde vlakken worden in diverse kleuren geschilderd om de expressiviteit van de tekening te verhogen.

Herstelling met kalkmortel van de gecementeerde gedeeltes Jachtaan 141, Etterbeek

Materialen

Pleister

De bepleistering gebeurt met mortel : een mengsel van bindmiddel, vulstof, pigmenten en water. Soms worden speciale ingrediënten toegevoegd zoals toeslagstoffen.

Bindmiddel

De verschillende bindmiddelen die voor het pleister worden gebruikt, kunnen van minerale (natuurlijke of artificiële) oorsprong zijn :

- Luchtkalk. Onttrokken aan zuivere kalksteen; verhardt door reactie met de lucht.
- Hydraulische kalk. Bevat klei en wordt hard door reactie met lucht en water.
- Cement. Mengsel verkregen door het branden van diverse bestanddelen; wordt hard door reactie met water. Sgraffiti die met cementmortel worden uitgevoerd, zijn vrij zeldzaam ook al zit er soms cement in de onderlaag.

Vulstof

Bestaat voornamelijk uit zand dat volgens de dikte van de korrel in de onder- of bovenlaag van de bepleistering wordt gemengd. Zo treft men rijnzand gewoonlijk in de onderlaag aan, terwijl het fijnere en wittere rivierzand gereserveerd wordt voor de bovenlaag. Soms wordt ook gewassen duinzand gebruikt. De toevoeging van fijngemalen baksteen geeft aan het bindmiddel extra stevigheid. Door dierenharen en strohalmen door de vulstof te mengen krijgt het pleister een hechtere structuur en vermindert het risico op barsten. Heden ten dage worden deze materialen nog maar weinig gebruikt omdat ze moeilijk verkrijgbaar zijn en ook ongewenste neveneffecten lijken te veroorzaken.

Toeslagstoffen

Andere materialen, bijvoorbeeld olie, kunnen aan het mengsel worden toegevoegd om de kwaliteit ervan te verbeteren of om het aanbrengen te vergemakkelijken.

Deze algemene principes voor de aanmaak van mortel worden aangepast volgens de behoeften van het sgraffito. Zo kan de kleur van de onderlaag worden beïnvloed door de toevoeging van diverse kleurstoffen :

- Om de onderlaag donker te maken, wordt meestal houtskoolas gebruikt, vandaar de benaming "zwarte laag".
- Gemalen baksteen kan naar keuze in verschillende tinten worden toegevoegd.
- Ten slotte kunnen nog pigmenten worden toegevoegd om de gewenste kleur te verkrijgen. Alleen kalkechte pigmenten zijn bestand tegen de alcaliniteit (of het "bijten") van de kalk.

De mengverhouding en de kwaliteit van de bindmiddelen en de vulstof zijn bepalend voor het hechtvermogen van het pleister. Te veel vulstof in de onderlaag zal een spoedige verbrokkeling veroorzaken.

De kwaliteit van het pleister hangt echter ook samen met de oplosbaarheid en de granulometrie van de ingrediënten, en met de uitvoeringsomstandigheden.

Water

Water is onmisbaar voor de aanmaak van het pleister, het dient als katalysator van het carbonatieproces van de luchtkalk en als hydraulisch hardingsmiddel. Bovendien geeft het water de plasticiteit aan het mengsel die nodig is voor een goede aanbrenging.

Beschildering

De beschildering van de panelen gebeurt volgens verschillende schildertechnieken. Uitzonderlijk wordt voor sgraffiti de fresco-techniek gebruikt. Die bestaat erin met helder water of kalkwater vermengde pigmenten aan te brengen op een verse en nog natte kalkbe-

pleistering. De pigmenten worden gefixeerd door carbonatie* op de pleisterlaag. De seccobeschildering bestaat erin een verflaag aan te brengen op een uitgeharde bepleistering. De pigmenten moeten in dit geval vermengd zijn met een bindmiddel. Deze schildertechniek wordt benoemd volgens het type bindmiddel.

Temperaschildering

Hierbij worden de pigmenten gebonden met materialen van dierlijke (ei, caseïne, lijm van huiden) of plantaardige (gom) oorsprong.

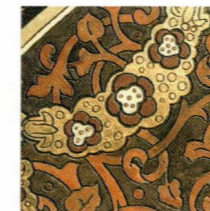
Olieverfschildering

Lijnolie is traditioneel de meest gebruikte olie in de schilderkunst maar vergt de toevoeging van een droogstof die het drogingsproces van het verfmengsel activeert.

Vergulden

Sgraffiti worden dikwijls voor een deel verguld om het decor in de letterlijke zin van het woord meer glans te geven. Het vergulden gebeurt meestal op mixtion*, met bladgoud van 22 of 24 karaat. Soms wordt ook het goedkopere bladkoper gebruikt om het effect van verguldsel te verkrijgen. Na verloop van tijd echter slaat het koper door oxidatie groen uit, waardoor het gemakkelijk van echt bladgoud te onderscheiden is.

De materie en de diverse schildertechnieken maken een gevarieerd resultaat mogelijk ; transparantie, reliëf, effen tint,...

De specialist

Ideëën, concepten en werkmethodes veranderen in de loop van de tijd. Ten aanzien van het sgraffito staan we voor een onderbroken traditie. De schilder-stukadoor mag dan wel in staat zijn het decor weer in de verf te zetten, de producten van vandaag hebben niets meer gemeen met de manier van werken uit het begin van de 20ste eeuw. Ook inzake restauratie wordt de vroegere opvatting

om het kunstwerk in zijn 'originale staat' te herstellen tegenwoordig niet meer haalbaar en zelfs niet wenselijk geacht. Bovendien zijn de vakmensen verschillend. Voor sgraffiti gaat het om gespecialiseerde restaurateurs, mensen dus met een grondige theoretische en praktische opleiding inzake conservatie : esthetische concepten die men in acht moet nemen, gebruik van oude en nieuwe materialen en technieken, kennis en vermogen tot analyse van de oorzaken van beschadigingen en

hun mogelijke remedies, kennis van de behandelingen en de juiste manier om ze toe te passen. Deze behandelingen en toepassingsmethodes vergen een vaardigheid waaraan de amateur zich beter niet kan wagen, op gevaar af de schade nog erger te maken en het kunstwerk - ook al is het geen meesterwerk - onherroepelijk te verknoeien. Alleen een restaurateur die gespecialiseerd is in muurschilderingen kan een kwaliteitsvolle conservatie en restauratie garanderen.

Gereedschap

Truweel, strijkbord, spatel, schildersmes (mortel), ponskarton, schets, mirette (inkerven), wrijfkolf (voor het fijnmalen van de kleurstoffen), palet, borstels en penselen (beschildering), scalpel, injectiespuiten, baxter, pissette (restauratie).

Strijkbord

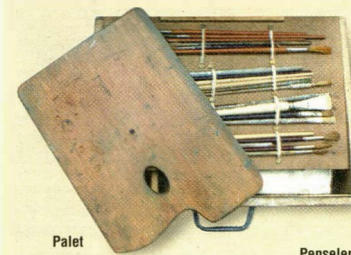
Truweel

Molette

Mirette

Palet

Penselen

Tekenen van achteruitgang

De sgraffiti die de gevels van Brussel versieren, zijn bijna een eeuw geleden gemaakt. Het zijn dus al tamelijk oude kunstwerken, vervaardigd met redelijk kwetsbare materialen. Nochtans zijn of lijken vele sgraffiti op het eerste gezicht niet in slechte staat. Jammer genoeg worden beschadigingen maar al te vaak laattijdig vastgesteld, wanneer de degradatie al ver gevorderd of zelfs onomkeerbaar is. Daarom is het belangrijk opletten te blijven voor bepaalde tekenen van achteruitgang. Bovendien moet men, zodra de eerste alarmsignalen opduiken, zo snel mogelijk een vakman erbij halen om de schade in te schatten en tegenmaatregelen te treffen. In sommige gevallen is het verval duidelijk zichtbaar en kan de specialist al van op straat een diagnose stellen van de 'ziekteverschijnselen'. Andere veranderingen daarentegen kunnen alleen door nader onderzoek worden vastgesteld : sonderen van de pleisterlagen, controleren hoe goed ze nog hechten, en analyseren van de toestand van de beschikking. Dat is werk voor een specialist. Alleen hij kan de precieze aard van de beschadigingen bepalen en de gepaste remedies voorstellen.

Barsten in de bepleistering
Slijtage van de beschikking
Waversesteenweg 141, Etterbeek

Omhoogkomen van de bovenste pleisterlaag
Moreaustraat 170, Anderlecht

Verbleekte verflaag
Winston Churchillaan 29, Ukkel

Slijtage van de beschikking en
de oppervlaktelaag
Herkoliersstraat 35, Koekelberg

Overschildering van de
oorspronkelijke verflaag
Jachtlaan 170, Etterbeek

Degradatie van de verflaag

- Vuile plekken
- Afladderen van de verf
- Slijtage van de polychromie alleen van nabij waarneembaar
- Verpulvering van de verflaag
- Zoutuitbloeiingen gekenmerkt door een witte sluier
- Overschilderingen

Degradatie van de bovenste pleisterlaag

- Opstulpingen en inzakkingsen
- Kraters
- Ontbrekende delen alleen van nabij waarneembaar
- Barsten en micro-barsten
- Omhoogkomen van de bovenste pleisterlaag
- Losgekomen gedeeltes

Degradatie van de onderste pleisterlaag

- Blootkomen van de zwarte laag of de baksteen alleen van nabij waarneembaar
- Ontbinding van de onderste pleisterlaag

Degradatie van de muur of het metselwerk

- Barsten
- Verzakkingen in het metselwerk

Oorzaken van achteruitgang

De kwaliteit van de materialen en de manier waarop ze verwerkt zijn, de structuur van de onderliggende gevel, de blootstelling aan weer en wind, en de luchtvervuiling zijn allemaal factoren die afzonderlijk of gecombineerd de goede bewaringstoestand van de sgraffiti beïnvloeden. De grootste boosdoener onder deze factoren, direct of indirect, is ongetwijfeld het water. Neerslag en luchtvochtigheid bewerken onophoudelijk het oppervlak van de sgraffiti en infiltreren in de bepleistering.

Water en zouten

Het water bevordert de uitzaaing van de zouten die opgeslagen zitten in de ingrediënten van de bepleistering (slakken, portlandcement) of die op de sgraffiti terecht komen door vogeluitwerpselen, In de cyclus van vochtigheid en verdamping kristalliseren de zouten en nemen toe in volume. Doordat ze worden meegevoerd met het water kan deze kristallisatie zich op verschillende plaatsen in de bepleistering en de picturale laag voordoen. Aan de oppervlakte vormden de zoutkristallen een sluier die het uitzicht van de verflaag wijzigt. In de diepte kunnen ze voor nog groter onheil zorgen : verbrokkeling van de oppervlaktelaag, gedeeltelijk loskomen van de bepleistering, ontstaan van holtes en kraters, ...

Water en vervuilde lucht

De lucht en het water bevatten allerlei suspensiedeeltjes, stofdeeltjes en zwavel (zure vervuiling). Deze deeltjes zetten zich neer op de sgraffiti en vormen vettige vuile plekken. Het water bevordert hun aanhechting maar veroorzaakt ook chemische reacties tussen de ingrediënten van de bepleistering en de lucht, met name de omzetting van calciumcarbonaat* in gips*. Op beschutte delen van de sgraffiti fixeren de gipsafzettingen de stofdeeltjes in "zwarte korsten". Op plaatsen die blootstaan aan de regen, spoelt het water het broos geworden materiaal weg.

Parasieten

De vochtigheid bevordert de ontwikkeling van algen, mossen, korstmossen en bacteriën. Deze organische elementen zijn altijd nefast voor de bewaring van de sgraffiti.

Mechanische effecten van regen en wind

Wind en regen zijn de oorzaak van natuurlijke erosie. Bij gelijkmatige inwerking doet deze erosie de kleuren fletser worden en geeft een patina aan de sgraffitodecors. Als de erosie daarentegen op bepaalde plaatsen sterker is,

zal eerst de verflaag worden uitgewist en zullen nadien de bovenste pleisterlaag en de lijnen van de tekening worden aangetast.

Vorst

Water dat door infiltratie in het sgraffito is gelopen kan bij vorst bevriezen. Het neemt hierdoor in volume toe en kan aldus de oorzaak zijn van het loskomen van de bepleistering of de verflaag. Bij vorst hebben de waterinsijpelingen tussen de sgraffitolagen tot gevolg dat bepaalde delen van de verflaag of de bepleistering loskomen.

Accidentele en indirecte oorzaken

Dit soort beschadigingen is meestal te wijten aan menselijke nalatigheid, door gebrek aan bescherming van de sgraffiti bij gevelwerken, vooral bij grondige gevelreinigingen en in het bijzonder bij zandstralen, bij dakwerken, herstellingen van dakgoten, enz. Zeer dikwijls zijn deze negatieve factoren op hun beurt het gevolg van een gebrekkig onderhoud van het gebouw : onopgeloste problemen met de waterafvoer, constructiefouten (geen "druppelbrekers" op de drempels), zwakke voegen tussen de stenen elementen (deur- en vensterlijsten, gevelbanden, enz.).

In vele gevallen zijn meerdere van deze factoren tegelijk actief. Er is echter een belangrijk onderscheid. Beschadigingen die het gevolg zijn van natuurlijke veroudering verlopen meestal zeer geleidelijk (vuile plekken, slijtage en patina). De door de mens veroorzaakte beschadigingen daarentegen als gevolg van verwaarlozing gaan zeer snel en zijn dikwijls onherstelbaar.

In het meer specifieke geval van sgraffiti binnen in gebouwen, zijn het vooral het aftrekken van het behangpapier en de beschikking die verantwoordelijk zijn voor de meest courante beschadigingen. Ook hier liggen menselijke slordigheid en onvoldoende kennis van dit type decor en de onderhoudseisen die het stelt, aan de basis van vele schadegevallen.

Het kiezen van de juiste behandelingsmethode en de correcte aanbrenging van de producten zijn van groot belang.

Daarom is het onmisbaar een beroep te doen op een specialist.

Herstelling van lacunes
Resultaat na interventie
Moreaustraart 170, Anderlecht

Consolidatie van de onderste
pleisterlaag door injecties
Moreaustraart 170, Anderlecht

Conservatie

Sgraffiti zijn tere kunstwerken door hun compositie, de aard van de gebruikte materialen en de uitvoeringstechnieken. Het is vaak bijzonder moeilijk om juist te bepalen op welke manier en in welke mate ze zijn aangetast.

Vorbereidend onderzoek

Alvorens iets te ondernemen, moet men een geïllustreerd dossier aanleggen (overzichtsfoto's en detailopnames van de huidige toestand), een gezondheidsdiagnose van het sgraffito stellen en een conservatieplan opmaken (voorgestelde remedies, aanpak van de restauratie). De hulp van een specialist is hierbij onmisbaar, ook al om de nodige vergunningen te verkrijgen om de werken te mogen starten. De kwaliteit van de geplande interventie hangt ook samen met de werkvoorwaarden. Voor de analyse van een sgraffito boven een deur of raam is een eenvoudige ladder soms al voldoende, maar voor een goede conservatie of restauratie is een stelling nodig waarop de gespecialiseerde vakmensen in alle veiligheid en comfort kunnen werken.

Schoonmaken van sgraffiti

Het schoonmaken van een sgraffito is een zeer delicaat werk omdat het om een poreuze materie gaat, blootgesteld aan weer en wind in de vervuilde omgeving van een grote stad. Het schoonmaken bestaat in het verwijderen van plaatselijke vuile plekken, soms verhard tot zwarte korsten, zonder de verflaag te vernietigen of te beschadigen. De beste schoonmaakmethode moet voor elk geval afzonderlijk door een specialist worden vastgesteld.

Er bestaan twee grote types schoonmaak, die soms samen worden toegepast.

- Mechanische reiniging volgens droogprocédé : verwijdering van de vuilvlekken met een borstel, een glasvezelstift, een scalpel of een microzandstraler.
- Reiniging met een oplosmiddel : met zuiver water, eventueel vermengd met

lichtzure sterk verdunde componenten, kan men het vuil oplossen of het laten opzwellen waarna mechanische verwijdering mogelijk is met een wattenstaafje.

Om het oplosmiddel te laten inwerken is het soms nodig het oppervlak gedurende een zekere tijd vochtig te houden door het te bedekken met natte compressen die een dieptewerking bevorderen.

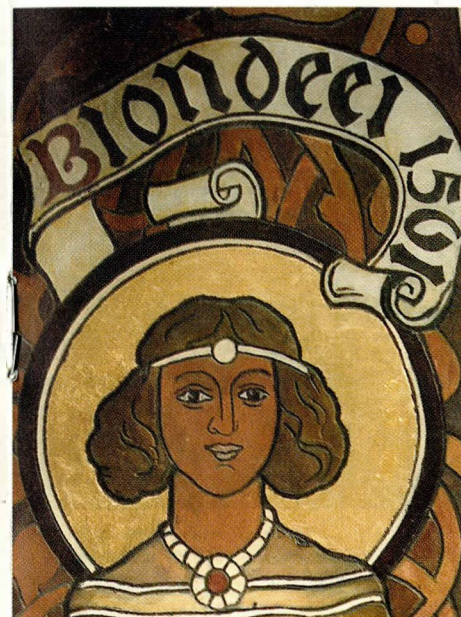

Consolidatiemaatregelen

Een sgraffito bestaat zoals gezegd uit meerdere lagen boven elkaar. Door veroudering kunnen deze lagen beginnen los te komen. In dat geval moeten ze opnieuw worden gefixeerd.

Het fixeermiddel is een kleefstof die langs microspleten en microbarstjes geïnjecteerd wordt. Door infiltratie en opslorping zal zich een uiterst dunne hechtingsfilm vormen tussen de lagen die hebben losgelaten. Als de onderste mortellaag is losgekomen, zal men op regelmatige afstanden kleine gaatjes boren om het product op de vereiste diepte te kunnen injecteren.

Elke laag afzonderlijk kan ook problemen van inwendige cohesie vertonen. In dat geval wordt een consoliderend product gebruikt dat zo gelijkmatig mogelijk verspreid wordt doorheen de betreffende laag. Het product kan worden geïnjecteerd of aangebracht met een spray of een penseel om in de getroffen laag in te dringen en de cohesie ervan te herstellen. In al deze gevallen zal de vakman, alvorens met de behandeling te beginnen, het geschikte product en de passende werkwijze kiezen opdat het product precies penetreert op de plaatsen waar het nodig is en niet verloren

gaat in andere lagen of gezonde delen van het sgraffito. Het spreekt vanzelf dat deze bewerkingen moeten worden toevertrouwd aan bekwame restaurateurs.

Er bestaat een zeer ruime keuze aan fixatie- en consolidatieproducten.

Er zijn traditionele en nieuwe, organische, minerale en synthetische. Behalve onmisbaar voor de hechting en de cohesie van de mortellagen, moeten ze ook stabiel zijn bij zon en regen, en vanuit esthetisch en mechanisch oogpunt verenigbaar met de aard van het sgraffito (geen blinkend effect of verdonkering van de kleuren b.v.). In dat opzicht biedt kalk veel meer mogelijkheden dan cement.

Leemtes en barsten in de bepleistering

Leemtes en barsten moeten worden opgevuld om te vermijden dat de aantasting door vuilophoping en binnendringend water langs deze plaatsen voortschrijdt. Een goede kalkmortel, eventueel gekleurd, van het hydraulische type

Een diagnose stellen

Vooraleer aan de restauratie te beginnen, moet een diagnose worden gesteld. Dit moet uiteraard voor een groot deel ter plaatse gebeuren. In de meeste gevallen zullen een stelling of hoogtewerker nodig zijn om de sgraffiti van dichtbij te kunnen bekijken. Het is altijd beter iets meer tijd en middelen te besteden aan het stellen van een correcte diagnose dan het risico te nemen dat men achteraf voor onvoorziene problemen komt te staan die extra kosten met zich meebrengen of, erger zelfs, tot bijkomende schade leiden.

De diagnose omvat :

- een historische, kunsthistorische, artistieke en esthetische beoordeling, d.w.z. een analyse van de sgraffiti op de gevel, hun relatie met de andere architecturale of decoratieve elementen van de gevelstructuur, de voorgestelde onderwerpen, de stijl, de auteur, enz.
- de types, de omvang en de effecten van vroegere interventies
- het bepalen van de aard van de veranderingen, beschadigingen en aantastingen
- het opsporen van de oorzaken die tot de huidige min of meer slechte toestand hebben geleid
- de diagnose houdt ook in dat er voorstellen worden gedaan voor

een passende behandeling (zie hierna).

Let wel, de restauratie kan pas van start gaan, nadat voldaan is aan enkele voorafgaande maatregelen en voorwaarden :

- herstelling van de schadebronnen (defecte dakgoten en regenpijpen, roestsporen, opstijgend vocht, ...) om opnieuw een gezonde toestand te creëren, met name door de muur in kwestie volledig te laten uitdrogen;
- bekomen van de nodige vergunningen (bouwvergunning, toelating van de Commissie voor Monumenten en Landschappen, eventuele aanvragen van bijstand en subsidie, ...) op basis van een conservatie- en restauratieplan.

of samengesteld met puzzolaan, biedt een oplossing die esthetisch bevredigend en vooral duurzaam is.

Overigens roept de aanwezigheid van barsten een aantal fundamentele vragen op. Wat is de oorsprong ervan? Is er een probleem van stabiliteit? Zullen ze na opvulling niet opnieuw opengaan? In dat geval moet het advies van een architect worden gevraagd.

Bij oudere beschadigingen moet men nagaan in hoeverre ze een gevaar vormen voor de sgraffiti. Als ze geen ogenblikkelijk gevaar vormen, als de spleten het decor niet schaden, is het dikwijls beter de zaken te laten zoals ze zijn. Barsten en spleten 'leven mee' met het gebouw, ze verbreden en versmallen volgens de seizoenen. Een gedeeltelijke consolidatie kan onvoorziene veranderingen veroorzaken.

Lacunes en sleet van de verflaag

De soorten retouches (volledig, neutraal, in *trattegio**, ...) en het aantal verflagen die nodig zijn, moeten geval per geval worden bekeken.

De keuze van de juiste werkwijze vereist een grondige afweging die alleen een ervaren restaurateur kan maken.

Eigenhandige of door niet-specialisten aangebrachte retouches, ook met de beste bedoelingen, zijn volstrekt af te raden omdat ze de oorspronkelijke kwaliteit van het sgraffitodecor onvermijdelijk aantasten (onaangepaste technieken, verkeerd kleurenpalet, verknoeiide transparantie, enz.).

Beschermlaag

De noodzaak van een beschermlaag blijft een punt van discussie, zelfs onder specialisten. In sommige gevallen is het nodig een dunne waterafstotende film aan te brengen, zowel tegen het vuilworden als tegen het water zelf. Maar deze beschermlaag blijkt doorgaans ook een negatieve invloed te hebben omdat de verdamping van het water in de muur erdoor wordt belemmerd.

De ideale bescherming bestaat dus niet en de beste oplossing moet voor elk decor afzonderlijk worden vastgesteld.

Herkoliersstraat 35, Koekelberg

Schoolgebouw in eclectische stijl, gebouwd door Henri Jacobs in 1907. De gevels en de overdekte speelplaats zijn gedecoreerd door Adolphe Crespin in 1909.

Analyse van de conservatietoestand en onderzoek van de verflaag

Evaluatie van de degradatie van op een afstand

De kleuren van de verschillende panelen zijn flets geworden en er is een sterke mate van vuilafzetting. De panelen zijn zeer donker geworden. Op sommige plaatsen is de bovenste laag verweerd en een van de

motieven onder het balkon is sterk aangetast. Een van de panelen is tamelijk goed bewaard, het kleurenpalet is nog intact en kan als referentie dienen voor de herschildering van het volledige decor.

Onderzoek van dichtbij

Er zijn geen overschilderingen. De gevel is gezandstraald en de onbeschermde sgraffiti hebben veel schade opgelopen. Er zijn veel barsten maar de pleisterlagen zijn desondanks nog stevig. De randen van de panelen zijn sterker afgetakeld; op deze plaatsen is de bovenste laag verdwenen of omhoog gekomen. Op sommige punten is de bovenste laag zeer sterk verweerd. De onderste laag vertoont geen zichtbare beschadiging.

Leidraden bij de restauratie

De aanwezige verflaag blijft onaangeroerd. De restauratie heeft zich kunnen beperken tot het bijwerken van de tekening en het bijkleuren van de verschillende vlakken. De oorspronkelijke kleurencomponenten zijn nog herkenbaar: okergeel, oranje-rood, halve tinten en wit. De bovenste pleisterlaag maakt deel uit van de polychromie. De witgeschilde delen hebben een reliëftextuur die op een pâte lijkt.

Na consolidatie van de losgekomen delen van de bepleistering zijn de sgraffiti zorgvuldig gereinigd.

Sommige zwarte oppervlakken zijn ontstaan op die plaatsen waar de bovenste laag volledig is verweerd. Het gaat om een aanzienlijk deel van het decor maar telkens op kleine oppervlakken. In dit geval kan er geen nieuwe bepleistering worden aangebracht. Afhankelijk van de motieven en de kleurverdeling zijn daarom de verweerde gedeeltes (zichtbare zwarte laag) bijgewerkt in een tint die aansluit bij die van de bovenste mortellaag.

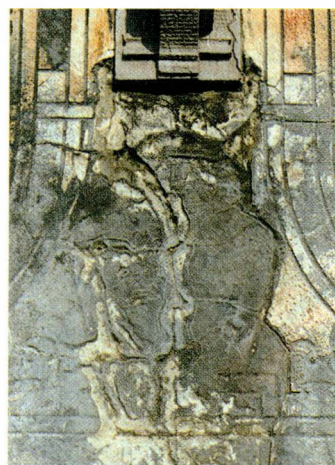
Om de harmonie van het geheel te bewaren, is geopteerd voor een 'minimale' interventie. Geen volledige herschildering dus, maar de bestaande kleuren "nieuw leven" geven. De roodgeschilde motieven zijn geretoucheerd met dezelfde kleur opgebracht in lazuur*, waardoor het dekkende en uniforme effect van weinig verdunde verf wordt vermeden. De witte motieven zijn vooraf beschilderd om hun oppervlak goed af te bakenen en nadien in reliëf behandeld zoals het origineel.

Herstellen van het motief

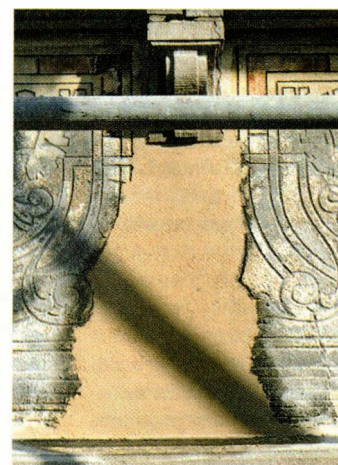
Onder het balkon heeft neerstromend water het centrale motief aangevreten. De verflaag en de bovenste pleisterlaag zijn praktisch verdwenen. In de onderste pleisterlaag heeft men de diep ingekerfde lijnen van de tekening kunnen terugvinden. Deze lijnen zijn op calqueerpapier overgetekend en vervolledigd. Daarna zijn ze met behulp van een ponskarton* opnieuw op de herstelde bepleistering overgebracht, ingegrift en herschilderd.

De restaurateurs hebben zich laten leiden door het motief van de uil dat nog zichtbaar was in de onderste laag. Door gebrek aan informatie over de details van de tekening is men zeer terughoudend geweest met het verder aanvullen van de afbeelding. Alleen de hoofdlijnen en de kleuren die onmisbaar waren om het motief te herstellen en van het decor weer een harmonisch geheel te maken, zijn aangebracht.

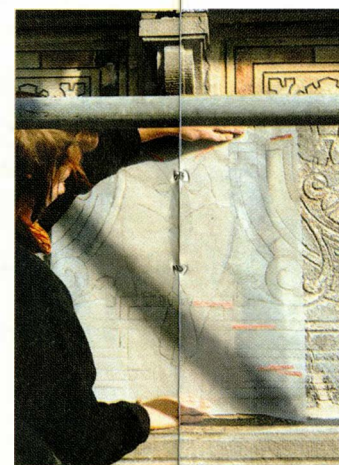
*Enkele restauratievoorbeelden
Uit de volgende korte selectie
blijkt dat elke interventie
grondig overwogen moet
worden. Hoewel hier alleen de
behandeling van de sgraffiti
wordt besproken, is voor elk
van deze gebouwen
een volledige voorbereidende
studie gemaakt om alle
conservatie- en restauratie-
handelingen vast te leggen
vanuit een globale visie.*

Omtreklijnen van het motief ingegrift in de onderste pleisterlaag

Herstelling van de oppervlaktebepleistering

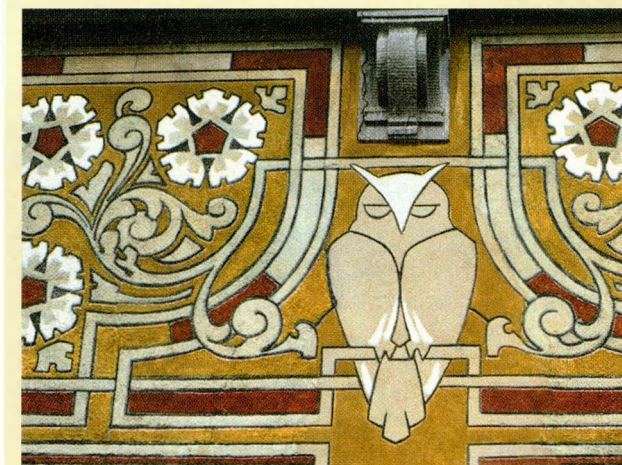
Aanbrengen van de tekening met behulp van een ponskarton

Tekenen van de omtreklijnen op de bepleistering

Ingriffen van de lijnen in de verse pleisterlaag

Resultaat na beschildering

Waversesteenweg 519, Etterbeek

Hoekgebouw van architect Gustave Strauven, gebouwd omstreeks 1905.

De sgraffiti zijn ontworpen door de architect.

Studie van het originele kleurenpalet

Het herstel van de kleuren

De hele gevel heeft door de tijd een patina gekregen waarmee men bij de restauratievoorstellen rekening moest houden. Op basis van een kleurenstudie heeft men de originele tinten kunnen achterhalen. Het gaat om levendige en contrastvolle kleuren. De verschillende kleurenwaarden zijn zodanig bepaald dat ze het motief van de sgraffitopanelen optimaal doen uitkomen. Dit motief is duidelijk geïnspireerd op het

lijnspeel van de smeedijzeren borstweringen en wordt omringd door gekleurde massa's. Tijdens de restauratie bleek al snel dat het gekozen blauw te fel was. De kleur werd verzacht met behulp van de lazuurtechniek*. In het algemeen zijn de pigmenten sterk verdund in een waterige oplossing en vervolgens aangebracht in meerdere lagen op elkaar. Door het lazuren verlevendigen de gekleurde massa's. Het grote paneel met het tweekleurig motief is behandeld met opeenvolgende toetsen om een te fel contrast met de rest van de gevel te vermijden.

Beschildering volgens de studie

Het probleem van de restitutie

De sgraffiti van de loggia hebben een uitzonderlijke behandeling gekregen. Ze verkeerden namelijk in zulke slechte staat dat ze volledig moesten worden vernieuwd. De architect-restaurateur heeft gekozen voor een getrouwe reconstructie van de volumes, de verhoudingen, de ritmes en de kleuren van het origineel, maar tegelijkertijd heeft hij een eigentijdse stempel op zijn werk willen drukken. Vanuit die gedachtengang zijn de profielen van de metalen structuur gewijzigd, enerzijds omdat ze erg beschadigd waren als gevolg van het oorspronkelijke ontwerp dat een correcte afloop van het regenwater belette, anderzijds dus om het eigentijdse karakter van de restauratie te benadrukken. Als tegenwicht voor deze ingreep heeft de restaurateur voorgesteld de originele motieven en polychromie volgens de oude techniek te reconstrueren. Want ofschoon met veel vakmanschap uitgevoerd, waren de sgraffitopanelen bijzonder sterk aangetast. De sgraffiti op de muurgedeeltes onder en boven de vensters zijn behandeld volgens de gebruikelijke restauratiemethodes. Ze zijn zorgvuldig schoongemaakt, en de lichte en rode kleurpartijen zijn in de originele tint geretoucheerd. Hun herwonnen levendigheid is in harmonie met de rest van de gerestaurerde gevel.

Detail van de herstelde gedeeltes

De restauratie

De restauratie van sgraffiti maakt deel uit van de restauratie van muurschilderingen. Het sgraffito wordt beschouwd als een monumentaal kunstwerk. Het bestaat dus op zichzelf maar ook in relatie met de gevel waarop het zich bevindt en met zijn nabije omgeving: de straat, de buurt. Enerzijds moet de restauratie het originele materiaal zoveel moge-

lijk eerbiedigen en behouden, anderzijds moet het sgraffito zijn functie van decor blijven vervullen waarvoor het bedoeld is. In het eerste geval moet de interventie een echte conservatie beogen, met andere woorden de consolidatie van het sgraffito zonder het oorspronkelijke materiaal in zijn huidige staat te veranderen. In het tweede geval zal men opteren voor een restauratiebehandeling. Daarbij mag men zich niet beperken tot een loutere "conservatie" van het bestaande,

Herstellingsproces en resultaat na heruitvoering

maar zal men proberen het decor te reconstrueren zoals het eens geweest is. Zelfs een volledige herstelling in de oorspronkelijke staat mag a priori niet worden uitgesloten.

de Liedekerkestraat 112, Sint-Joost

Huis van architect Leon Govaerts, 1900.

Als restauratie is een identieke reconstructie of vervanging een uitzonderlijke gebeurtenis. In de regel probeert men immers het originele materiaal en kunstwerk zo veel mogelijk te bewaren.

Liedekerkestraat

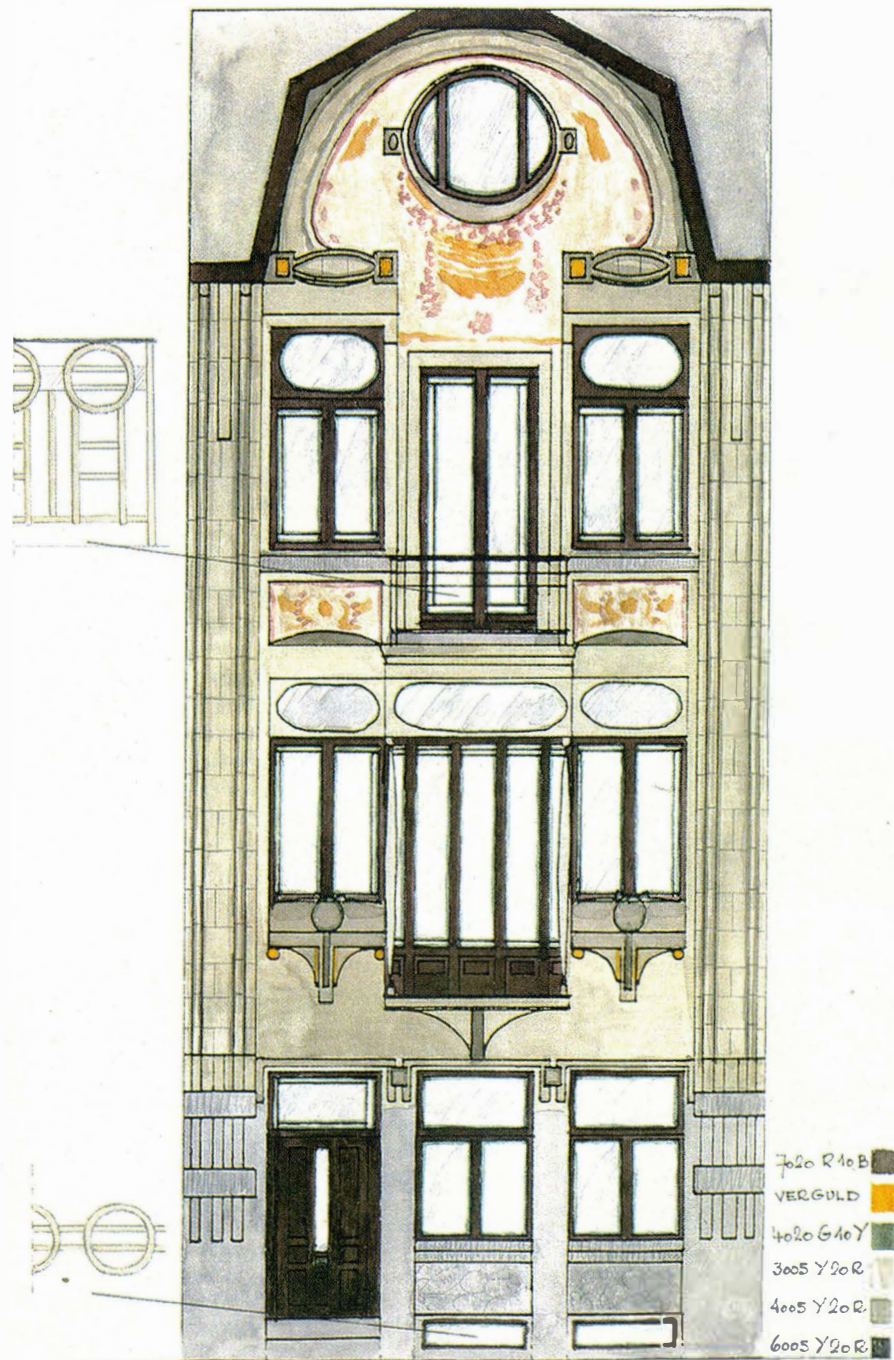
Jachtlaan 141, Etterbeek

Woonhuis

Sgraffiti van Paul Cauchie

Het kunstwerk

Het sgraffito behoort tot die klasse van kunstwerken die het resultaat zijn van de samenwerking van meerdere personen. Aan de ene kant is er de ontwerper: de architect of decorateur, aan de andere kant de uitvoerder: de schilder-stukadoor, de kunstenaar, ... Het sgraffito moet worden begrepen in de relatie tussen de gevel en zijn omgeving. Alles is een kwestie van verhoudingen, van evenwicht tussen de kleuren en hun verdeling over de gevel, van de grootste elementen tot de kleinste details. Alle elementen van de gevel en zijn omgeving zijn weliswaar onafhankelijk maar maken deel uit van een geheel. De geslaagde compositie van al deze elementen is bepalend voor de kwaliteit van het kunstwerk. Daarbij kan het evengoed gaan om een eenvoudig herhaald motief als om een uitgewerkt figuratief paneel. Vergeten we echter niet dat de straten zelf veranderen (nieuwe huizen worden gebouwd, bomen geplant, uithangborden worden veranderd of verplaatst), de gevels verouderen (de reliëfs verliezen hun frisheid, de kleuren krijgen een patina). Daardoor verschuiven de originele verhoudingen naar nieuwe evenwichten. De betekenis van een oud gepatineerd sgraffitodecor hangt ook af van deze getransformeerde omgeving.

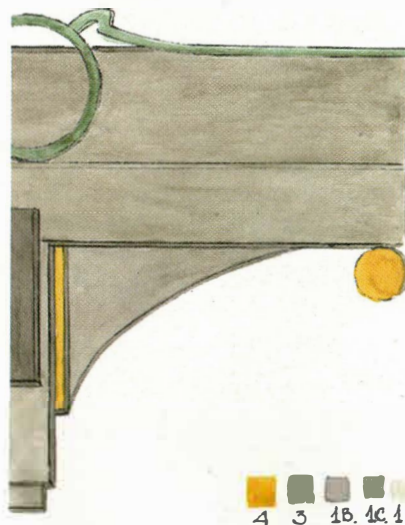
Studie van de kleuren in de gevelcompositie

Wegnemen van de overschildering en herstel van een verdwenen gedeelte.

Analyse van de bewaringstoestand
De onderste pleisterlaag is in goede staat en stelt geen problemen wat hechting of cohesie betreft. De bovenste laag is gezond en stevig verbonden met de onderste laag. Het oppervlak van de bovenste laag daarentegen is zeer verweerd en ruw geworden. Gelet op de kratervormige beschadigingen lijkt het erop dat het sgraffitodecor het slachtoffer is geworden van een zandstraling van de gevel. De verflaag is echter bewaard in de lijnvoering van de tekening en op sommige delen van het sgraffito, zodat men de verdeling van de originele kleuren heeft kunnen vaststellen.

Overschildering

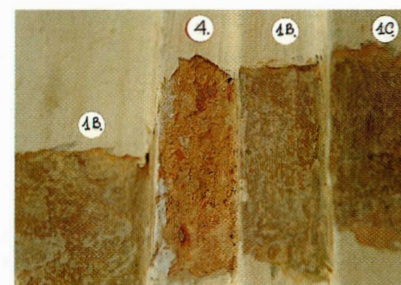
Het sgraffito was overschilderd met witte verf (latex) die met een scalpel geduldig is afgeschraapt (1dm²/uur). Om dit te vergemakkelijken, werd gebruik gemaakt van kompressen met water en alcohol (bijvoorbeeld) om de

verf die zich diep in alle holtes en oneffenheden had genesteld, week te maken. Zo kon de verf worden verdund en weggehaald. De soepele en resistente verf van de overschildering werd door het oplosmiddel zacht gemaakt en kon zo worden gescheiden van de oorspronkelijke teerdere en breekbaardere verflaag. Na de volledige vrijmaking werd de polychrome laag opnieuw gefixeerd.

Herstelling van een verdwenen gedeelte

Op de plaats waar een aanzienlijk stuk van het sgraffitodecor verdwenen was, werd een cementlaag aangebracht met daarop een kalkmortellaag. Het ontwerp van de tekening is ondanks archiefopzoeken niet teruggevonden. Bijgevolg heeft men dit gedeelte door deductie moeten reconstrueren. Hiervoor zijn eerst de onderste en bovenste punten van de motieven bepaald en vervolgens met elkaar verbonden volgens de basislijnen van de compositie. Daarna werd een nieuwe beschildering aangebracht.

Behandeling van oud verguldsel

Het sgraffitodecor bevatte een gedeelte met koperverguldsel dat in de loop der jaren een groene tint had gekregen. Rekening houdend met deze natuurlijke

Nieuwe beschildering

Stratigrafische opmeting

Detail van de kleuren en behandeling van oud verguldsel

evolutie en met het beschikbare budget, heeft de restaurateur ervoor gekozen dit oppervlak met een groene kleur te beschilderen, gelijkend op die van het geoxideerde koper. Deze operatie is perfect omkeerbaar: het verguldsel kan later nog altijd worden hersteld, als de financiële middelen het toelaten.

Het is moeilijk richtlijnen te geven voor het onderhoud van sgraffitodecors. Belangrijker is een zorgvuldig toezicht.

Sgraffiti zijn per definitie delicate kunstwerken. De verflaag is teer en het is dan ook raadzaam er zo weinig mogelijk aan te raken.

Onderhoud van sgraffiti

Na een interventie (herstelling-restauratie) kan de vakman voor een geregelde controle van het werk zorgen en de eigenaar of huurder eventueel enkele aanwijzingen geven om de evolutie van het sgraffito met kennis van zaken in het oog te houden.

Voor een goede opvolging moet men de sgraffiti van dichtbij kunnen bekijken. Dit is bijvoorbeeld mogelijk wanneer het houtwerk wordt herschilderd of bij alle andere werken waarbij een stelling voor de gevel moet worden opgetrokken. Het toezicht door de eigenaar of huurder bestaat in een geregelde inspectie van het sgraffito en zijn omgeving.

Deze permanente bewaking vereist geen grote onderzoeksmiddelen en sluit perfect aan bij de gangbare opvatting dat men een gebouw "als een goed huisvader" moet gebruiken en beheren.

Geregelde controle

Het beste en efficiëntste onderhoud blijft een geregelde inspectie en het nemen van de gepaste maatregelen met betrekking tot de omgeving van de sgraffiti.

- Geregeld controleren of de regenafvoerpijpen goed functioneren en geen lekken vertonen.
- Waterinfiltraties in het metselwerk lokaliseren en verhelpen.
- Geen ladders tegen de sgraffiti zetten.

- De sgraffiti niet natmaken bij het zemen van de ramen. Opletten dat ze niet in aanraking komen met detergents.
- Opletten voor verfspatten bij het schilderen van het houtwerk.

Enkele speciale aandachtspunten

Witte vlekken (zouten)
Donkere vlekken (waterinfiltraties)
Lichte sporen (waterstromen)
Loskomen van kleine stukjes (b.v. na een storm)
Door het opvullen van lacunes kunnen er bij het drogen kleurveranderingen optreden.

Preventieve acties

- Bij gevelwerken :
- bescherming van de friezen bij werken aan de dakgoot en de installatie van opgehangen steigers;
 - bij gevelreiniging (afbikken en zandstralen)

Ontwerp op karton verzameling AAM

Op tijd ingrijpen is de boodschap, zo niet gaat het kunstwerk onherroepelijk verloren
Ciamberlanhuis, Defacqzstraat 48, Elsene

Adviezen en informatie

Waar kunt u terecht voor administratieve en technische informatie ?

Voor alle gebouwen :

Gemeentebestuur - Dienst Stedenbouw

Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Dienst Huisvesting
Vooruitgangstraat 80 bus 1 - 1030 Brussel
Tel. 02/512.86.19

Stadswinkel, Dienst Renovatie
Sint-Gorikspein 24 - 1000 Brussel
Tel. 02/512.86.19

Voor beschermde gebouwen, opgenomen op een bewaringslijst :

Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Dienst Monumenten en Landschappen
Vooruitgangstraat 80 bus 1 - 1030 Brussel
Tel. 02/5204.21.11

Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen
Brugmanlaan 52-54 - 1060 Brussel

Voor technisch advies :

inzake restauratie
KIK - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
Jubelpark 1 - 1000 Brussel
Tel. 02/739.67.11

BRK- Vereniging ter Bescherming van Restaurateurs van Kunstwerken, secretariaat KIK
Jubelpark 1 - 1000 Brussel

Woordenlijst

Carbonatie
omvorming tot calciumcarbonaat vertrekkend van koolzuur (in water opgelost koolzuurgas). Dit proces is de 'uitharding' van luchtkalk.

Calciumcarbonaat
gecarbonateerde kalk, chemische formule CaCO₃. Zit ook in kalksteen.

Gebluste kalk
resultaat van het blussen van gebrande zuivere kalksteen met water.

Ongebluste kalk
materiaal verkregen door het branden (calcinatie) van kalksteen. Zo genoemd omwille van zijn gulzigheid naar water.

Uitharding door reactie met de lucht
gezegd van mortel die hard wordt in contact met de lucht (carbonatie).

Gips
waterhoudend calciumsulfaat.

Lazuur
schilderwijze waarbij de ondergrond (grondering, onderliggende verflaag) door de aangebrachte verflaag blijft doorschemeren.

Mixtion
bereiding op basis van lijnolie die dient om goud te fixeren.

Ponskarton
papier of karton doorprikt met gaatjes waardoor men een gekleurd poeder wrijft om de omtreklijnen van een tekening af te bakenen op een andere drager, met name op een muurvlak.

Trattegio
retoucheertechniek waarbij de verf in verticale streepjes zuivere kleur, deels over elkaar, deels naast elkaar wordt aangebracht.

Documentatie

Administratieve en technische nota's voor het opstellen van een typebestek voor de restauratie van sgraffiti. Dossier samengesteld door de heer Henricot. Op aanvraag verkrijgbaar bij de Dienst voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

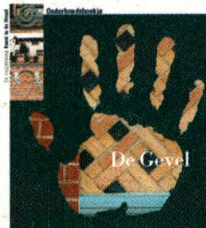
Sgraffiti in Brussel, collectief werk Serie Kunst in de Straat Uitgegeven door de Koning Boudewijnstichting, 1994

Techniques et pratiques de la chaux Ecole d'Avignon - éd. Eyrolles 1992

Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale
Service des Monuments et Sites

Ministerie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest
Dienst Monumenten en Landschappen

Bibliothèque - Bibliotheek
n°30078

De verzameling **Kunst in de Straat** Sgraffiti in Brussel Hout en metaal in de Brusselse Gevel

uitgegeven door

de Koning Boudewijnstichting
met de steun van de Nationale Loterij

De onderhoudsboekjes

De gevel
Sgraffiti
Hout
Metaal

te verschijnen

Glas
Parement (muurbekleding)
Pleister
Decors

uitgegeven door

de Koning Boudewijnstichting
met de steun van de Nationale Loterij
het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

